

HORVÁTH MÁRTA

Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet

Kauzális elvárások

Feszültség és meglepetés a *Harry Potter és a bölcsek köve* című regény olvasásakor

Absztrakt

A kognitív narratológia egyik alaptézise, hogy a történetek elhagyhatatlan összetevőjének tekintett oksági kapcsolatok többnyire nem szövegszerűen valósulnak meg, hanem az olvasó következtetéseivel. Az olvasó mindazonáltal nem csak az elbeszélte események között feltételez kauzális kapcsolatot, a történetek megértésének egyik további fontos komponensét képezik a kauzális elvárások. A kauzális elvárások meghatározzák az olvasó értelmezésének irányát, és az érzelmi hatás forrását is képezhetik. Így például az „izgalmasság” szubjektív élményének egyik alapját képező két hatás, a feszültség és a meglepetés is többek között a kauzális elvárásokra vezethető vissza. A tanulmány első lépésben bemutatja, hogyan alapozhatják meg a szöveg által ébresztett kauzális elvárások a feszültség és a meglepetés befogadói élményét, majd pedig egy kortárs populáris gyermekirodalmi regény, a Harry-Potter-sorozat első darabját elemzi abból a szempontból, hogyan épít az olvasói elvárásokra, illetve azok be nem teljesítésére.

Kulcsszavak: kauzális elvárás, feszültség, meglepetés, sémák és szkriptek, Harry Potter, kognitív narratológia

A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális örökség és digitális társadalom (KÖRDIT) kutatócsoport tagja.

1. Narratív megértés és kauzális elvárások

Az olvasáspszichológia egyik fontos felismerése, hogy a történetek alapvető összetevőjének tekintett oksági kapcsolatok többnyire nem szövegszerűen valósulnak meg, hanem az olvasó következtetéseivel (pl. Trabasso és mtsai. 1984), a narratív

koherencia így nem tekinthető szövegtulajdonságnak, hanem a befogadó elméjében létrejövő reprezentáció egyik jellemzője. Az oksági kapcsolatokat ugyanis az irodalmi szöveg a legtöbb esetben nem fejti ki: ahogy a fiktív tárgyak is számtalan meghatározatlan helyet tartalmaznak (Ingarden 1931), úgy a cselekményt megalapozó kauzális viszonyokat sem mutatja be a szöveg explicit módon. Az összefüggő történet mentális képe az olvasó elméjében a megértés folyamatában jön létre olyan koherenciateremtő kognitív folyamatok által, mint az oksági tulajdonítás.

Az olvasó mindazonáltal nem csak a szövegben egymás után elbeszélte eseményeket kapcsolja össze (bridging inference), a narratív kauzalitásnak ugyanilyen fontos részét képezik a kauzális elvárások is (predictive inference). Pusztán a tény, hogy narratív szöveget olvasunk, felébreszti bennünk az elvárást, hogy a szöveg kauzálisan egymással összefüggő események sorát fogja elélni tárnai, és ez meghatározza a teljes olvasási folyamatot (Rossholm 2017, 213). Ezek az elvárások a legjelentéktelenebb cselekvésekre ugyanúgy vonatkoznak, mint a cselekmény szempontjából kulcsfontosságú eseményekre. Ha például egy szereplő belép a fürdőszobába és megnyitja a zuhany csapját, akkor az olvasó várja, hogy ezután lezuhanyozzon. Ugyanígy, ha például egy krimiben az egyik szereplő elővesz egy pisztolyt, akkor az olvasóban ösztönösen is megfogalmazódik az elvárás, hogy a későbbiekben a szereplő valakit le fog lőni. De nem csak a következményekre vonatkozóan alakítunk ki elvárásokat, ugyanígy előrevetítjük az események magyarázatát is (Rossholm 2017, 215–216). Így, ha egy szereplő után kémkedik valaki, akkor várjuk, hogy a szöveg későbbi részében fény derüljön a kémkedés okára, mindaddig azonban, amíg a szöveg homályban hagyja ezt az összefüggést, különböző elképzeléseket alakítunk ki a kémkedés magyarázatára.

A kauzális elvárások forrását az olvasó előzetes tapasztalatai képezik, melyeket strukturált ismerethalmazként, sémák és szkriptek formájában tárol az emlékezetében (Schank és Abelson 1977). A megértés végső soron az olvasó világról való tudása és a szöveg közötti dinamikus interakció eredménye, egy olyan kétirányú mozgásé, ahol a specifikus információk, a szövegingerek feldolgozása, valamint az előzetes tudás aktiválása (bottom-up és top-down feldolgozási folyamatok) egyidejűleg és interaktív módon mennek végbe. A sémák értelmezési keretet teremtenek, meghatározzák az olvasónak a szövegre vonatkozó elvárásait, az üres helyek kitöltésének és a következtetéseknek az alapját képezik. A korábbi példával élve, ha egy szereplő belép a fürdőszobába és megnyitja a zuhany csapját, akkor az olvasó ösztönösen is hozzágondolja a zuhanyzás folyamatát. Irodalmi elbeszélő szövegek olvasása esetében speciális jelentőséggel bír az olvasó irodalmi tudása, amely alapvetően meghatározza többek között az elbeszélő szituációval, a szereplőkkel, a cselekménnyel kapcsolatos vagy a műfaji elvárásait. Egy közeli hozzátartozó elvesztésének leírása például egészen más anticipációkat és elvárásokat ébreszt az olvasóban, ha a jelenet egy romantikus vígjáték első jelenete, mint ha egy de-

tektívtörténeté, mert míg az első esetben például egy megható szerelmi történet kibontakozását várja, addig az utóbbiban egy álnok gyilkosság feltárására számít. Az olvasó teljes tudáskészlete, egyéni és kulturális tapasztalata az elvárásrendszer forrását képezi.

2. Kauzális elvárás, meglepetés, feszültség

Az ábrázolt eseményszekvencia az aktivált sémák és forгатókönyvek alapján kialakított olvasói elvárásokat beteljesítheti, ebben az esetben „nagy valószínűségű események”-ről beszélünk, melyek az elbeszélések elemi tulajdonságainak tekinthetők (Kovács 2023, 6–7). Az eseménysor ugyanakkor eltérhet olyan irányba is, mely ellentmond az elvárásoknak, és ezzel megtörheti a megszokott kauzális rendet. A korábbi példával élve a szereplő elővesz egy pisztolyt, később azonban visszateszi övtartójába anélkül, hogy elsütné, miután egy váratlan idegen megöli. A nem várt esemény a történetben betöltött funkciójától függően működhet narratív fordulatként, amennyiben a történetet teljesen új, a korábbiaknak ellentmondó irányba tereli, például ha egy átlagos angol családban nevelkedő hétköznapi kisfiúról kiderül, hogy varázserővel bír. A váratlan esemény ugyanakkor részét képezheti egy „kis valószínűségű eseménysor”-nak is, mely az adott fiktív világban uralkodó speciális kauzális törvényeket példázza (Kovács 2023, 9), például ha egy diák minden olyan tette, mellyel megszegi a varázsiskola valamely szabályát, az iskola javát szolgálja.

A kauzális elvárás többnyire nem semleges, hanem egy olyan jövőbeli állapot mentális képe, melyet motivációink és szándékaink fényében értékelünk. A szereplőkhöz a legtöbb esetben kialakítunk valamiféle érzelmi-morális viszonyt, és attól függően, hogy szimpátiát vagy ellenszenvet érzünk, bukásukat vagy felemelkedésüket kívánjuk. J.K. Rowling regénye például a szöveg első részében megalapozza a főhőssel való szimpátiát, aminek fényében az olvasó féltéssel és sajnálattal viszonyul a gyermekhez és a jövőbeli boldogulását kívánja. Elvárásaink és anticipációink így a legtöbb esetben érzelmi töltettel rendelkeznek. Éppen ezért az elvárások beteljesülése illetve megghiúsulása is érzelmekkel járhat együtt: Ha az olvasó elvárásai nem teljesülnek és kénytelen azzal szembesülni, hogy anticipációi helytelenek voltak, jellemzően egyfajta sokkot él át, ezt az állapotot nevezi a pszichológia meglepetésnek. A meglepetés az értékelés szempontjából nem egyértelműen meghatározható. Lehet pozitív előjelű, amennyiben a bekövetkezett esemény nem az előzetes várakozásainknak megfelelően alakul, hanem azokat felülmúlja, és lehet negatív, ha a vártnál kevésbé kívánatos esemény valósul meg, esetenként pedig lehet semleges is (Ortony és Turner 1990, 317). Ebből adódóan a meglepetést sokszor nem érzelmeként, hanem kognitív állapotként határozzák meg, melynek központjában tudásunk és hiedelmeink (sémáink) állnak, és melyet különböző előjelű és intenzi-

tású affektív állapotok kísérhetnek. A meglepetést olyan ingerek váltják ki, melyek azzal szembesítenek bennünket, hogy aktuális sémáink nem működőképesek. Egy váratlan esemény arra készíti az egyént, hogy felülbírálja az addigi értékítéletei alapját képező sémát és átrendezze korábbi világképét. Adaptív funkciója szerint az egyént sémáinak és hitrendszerének folyamatos monitorozására készíti, és képessé teszi a gyors és helyzetnek megfelelő séma-módosításra (Reisenzein 2000). Minél intenzívebb a váratlan eseményt követő meglepetéshez kapcsolódó affekció, és minél negatívabb a színezete, annál nagyobb az egyén motivációja arra, hogy tévesnek bizonyuló sémáit korrigálja (Szabó 2019).

A meglepetésnek jelentős szerepe van egy szöveg kognitív feldolgozásában is. A meglepő esemény arra készíti az olvasót, hogy újraalkossa a történetről készített mentális reprezentációját annak érdekében, hogy a meglepő fordulatot be tudja építeni a történet kauzális rendjébe (Kintsch 1980). Visszamenőleg áttekinti a történetet, hogy ellenőrizze, nem mulasztott-e el valamit az olvasás során, figyelmét erőteljesebben képes fókuszálni, ezáltal a megelőző események memorizálása hatékonyabb lesz. Arra ösztönzi az egyént, hogy megőrizze gondolkodása rugalmasságát, hogy világképét folyamatosan kész legyen felülbírálni, összességében tehát kritikai gondolkodásra készítet. Éppen ezért nagy jelentőséget tulajdonítanak neki a tanulásban is, ugyanis a váratlan esemény által előidézett felismerés hosszú távon rögzül a memóriában (Foster és Keane 2019).

A meglepetés erejét a szöveg számos narratív eszközzel tudja fokozni, például érzelmileg előkészítheti egy feszültségkeltő szekvenciával.¹ A feszültség forrását ugyanis a meglepetéshez hasonlóan gyakran kauzális elvárásaink képezik: a szöveg feltesz egy kérdést, például bemutatja, hogy a főszereplőt este hazafelé sietve egy ismeretlen alak követi, de a kérdésre adott választ csak késleltetve adja meg, így az olvasót bizonytalanságban hagyja a végkimenetelre vonatkozóan. Az elbeszélő által közvetített hiányos információ (tudjuk, hogy a nőt követi valaki, de nem tudjuk, hogy milyen szándékkal és hogy eléri-e a célját) az olvasóban elvárások és anticipációk sorát indítja be: azt várja, hogy kiderüljön, hogy a követőnek nincs rossz szándéka, vagy hogy a nő az esetleges bántalmazás előtt biztonságos otthonába ér. Amíg a szöveg nem válaszolja meg a nő sorsára vonatkozó kérdést, az olvasó feszültséget él át.

A feszültségkeltésnek a meglepetéshez hasonlóan jelentős kognitív funkciója is van. A feszültséget az újabb szakirodalom úgy határozza meg, mint különböző érzelmek pszichológiai-viselkedéses kísérő tüneteinek együttese (Mellmann 2007, 245), melynek során az izmok megfeszülnek, a légzés elmélyül, a szív gyorsabban ver, és a fájdalomtűrés megnő, amit az egyén a feszültség és a nyugtalanság testi érzéseként él meg. Ezeknek a fiziológiai változásoknak a funkciója, hogy felkészítik a szervezetet a megfelelő viselkedéses válaszra, és például megküzdésre vagy

1. A feszültség érzelmi előkészítő funkciójáról ld. korábbi tanulmányomat: Horváth 2022.

menekülésre ösztönzik az egyént. Irodalmi narratívák olvasásakor azonban a feszültségprogram lefutása eltér a valós helyzetektől, és mivel a tényleges motoros aktivitás nem felel meg a helyzetnek, hiszen az olvasó felismeri, hogy nem áll fenn valós veszély, ezért viselkedéses válasz helyett fokozott perceptuális és kognitív aktivitással reagál (Mellmann 2007, 250). A mentális aktivitás (arousal) mindekelőtt a figyelem fókuszálásában és intenzitásának növelésében nyilvánul meg: az olvasó a cselekmény irányát előrejelző részletekre nagyobb figyelmet fordít, míg a jelentéktelennek tűnő részleteket figyelmen kívül hagyja, valamint forgatókönyveket dolgoz ki a cselekmény további menetére vonatkozóan.

Mindez az érzelmi bevonódás és kognitív aktivitás, mely a feszültség és a meglepetés állapotát jellemzi, hozzájárul ahhoz a szubjektív élményhez, melyet az olvasók jellemzően az „izgalmas” jelzővel írnak le. A következő fejezetben azt vizsgálom, milyen narratív technikák alkalmazásával célozza meg a Harry-Potter-sorozat első darabja ezt az olvasói élményt.

3. Feszültség és meglepetés a *Harry Potter és a bölcsek köve* olvasásakor

A regény különösen alkalmas arra, hogy meglepetést keltsen az olvasóban, még-hozzá igen intenzív módon, mivel a meglepetést általában egy feszültségkeltő szekvencia készíti elő érzelmileg, ezek ismétlődő váltakozása meghatározó a regény érzelmi-kognitív profiljára nézve. Ennek érdekében a szöveg az elbeszélés több szintjén is játszik az olvasó elvárásaival. Egyrészt olyan tartalmakat mutat be, amelyek nem illeszkednek az olvasói sémákba és forgatókönyvekbe, hanem el-
lentmondanak elvárásainak, és így alkalmasak a meglepetéskeltésre, például olyan mesebeli-fantasztikus tartalmakkal szembesül az olvasó, mint a repülő kulcsok vagy a sikító könyvek. Másrészt késlelteti az oksági elvárások beteljesülését, illetve a kauzális hézagok kitöltését, ezáltal a meglepetést egy feszültségkeltő szekvenciával előkészítve. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a feszültség és a meglepetés, mivel fő forrásaik az olvasói elvárások, erőteljesen kapcsolódnak az olvasó egyéni tapasztalatához, ezért nem fogalmazhatók meg minden olvasóra érvényes általános elvek. Mindenekelőtt feltételezhető, hogy a gyermek olvasó, akinek az olvasmányai még nagyrészt mesékből és fantasy regényekből állnak, kisebb intenzitású meglepetést él át fantasztikus tartalmak olvasásakor, mint a felnőtt olvasó, akinek a mesék varázslatos világára vonatkozó emlékei valószínűleg már elhalványultak. A Harry Potter-regények olvasásakor fellépő meglepetés-hatással kapcsolatos empirikus vizsgálatokban ezért speciális óvintézkedéseket tettek a mágikus tartalomra való kondicionálás elkerülése érdekében (Hsu és mtsai. 2015). Mindezt szem előtt tartva meg kell jegyezni, hogy az érzelmi hatásra vonatkozó állításokat mindig a szöveg potenciális hatásaként kell értelmezni, amelynek megvalósulása számos egyéni és

kulturális tényezőtől, valamint az egyes olvasó életkorától és tapasztalati szintjétől függ.

E korlátok ellenére kijelenthető, hogy a regény nem titkolt szándéka, hogy „szokatlan” és „rejtélyes” (Rowling 2019, 7)² jelenségekkel szembesítse olvasóit, és ezáltal meglepetést okozzon. Az elbeszélő már az első mondatban megalapozza a „normális” és „nem normális” közötti ellentétet, mely végigvonul a teljes regényen, és értelmezési keretként szolgál. Már az első események is ebben a keretben értelmeződnek: A kisváros utcáin térképet tanulmányozó, majd utcatáblát olvasó macskát, a smaragdzöld köpenyes embereket vagy a fényes nappal ide-oda röpködő baglyokat olyan furcsa és szokatlan jelenségekként tárja elénk a szöveg, amelyeket még a járókelők is „tátott szájjal, mutogatva bámul[nak]” (10). A befogadó számára, aki Ed Tan definíciója szerint a megdöbbsent járókelőhöz hasonló pozícióból, külső szemlélőként figyeli a fiktív világ eseményeit (Tan 1994), a szöveg ugyanezt az értelmezési keretet kínálja, és függetlenül attól, hogy mennyire lépi át egyéni sémáinak határait, explicit kijelentésekkel teszi egyértelművé, hogy a fantasztikus események arra hivatottak, hogy ellentmondjanak az olvasó elvárásainak és ezáltal meglepetést keltsenek. Ezt támasztja alá a főszereplő, Harry attitűdje is, aki a regény második fejezetétől kezdődően a domináns reflektorfigura, és első találkozását a varázslóvilággal maga is meglepetések sorozataként éli meg: „Tátva marad[...] a szája a csodálkozástól” (36), mikor az állatkerti üvegfal váratlanul eltűnik és „döbbsenten” veszi tudomásul, hogy Dumbledore arcképének egyszer csak nyoma vész a kártyáról (114). A legnagyobb meglepetést mégis a regényben egy korai fordulattal összekapcsolt felismerés (anagnorisis) okozza számára: „döbbsenten” (60) hallgatja Hagridot, mikor az felvilágosítja varázsló mivoltáról és szembesülnie kell valós identitásával. A regény tehát nem bízza a véletlenre, hogy az olvasó felismerje a fantasztikus lények és események meglepő voltát, hanem egyrészt az elbeszélői diskurzuson keresztül explicitté, másrészt az elbeszélői perspektíva révén könnyen hozzáférhetővé és átélhetővé is teszi ezt.

Az az elbeszélői mód, ahogy a szöveg az olvasót bevezeti a regény fiktív világába, szintén alkalmas a feszültség és meglepetés kiváltására. Az olvasó elvárásaival ellentétben ugyanis a regény a legtöbb esetben nem ad részletes információt az új szereplőkről és eseményekről, hanem éppen ellenkezőleg, egy szereplő első megjelenése vagy egy esemény ábrázolása általában nyitott kérdések sorát teszi fel, amelyekre csak a regény későbbi fejezeteiben kapunk választ, mindaddig hézagot hagyva a cselekmény oksági láncában. Már az első fejezetben is számos „üres helybe” ütközünk, ilyen például a már korábban említett térképet tanulmányozó macska vagy a smaragdzöld köpenyes furcsa alakok, akiknek a kilétét az első fejezetben még nem tárja elénk a szöveg, identitásukra csak jóval később derül fény. Hasonlóan az egyik főszereplő, Albus Dumbledore nevének első fejezetben törté-

2. A szövegben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

nő említése sem teszi lehetővé, hogy az olvasó koherens mentális képet alkosson róla, mert nem közvetít elegendő információt ehhez a szöveg. A regény első fejezete tehát nem tölti be a klasszikus expozíció funkcióját, hiszen az olvasó nem kapja meg azokat a háttérismereteket, amelyekre szüksége van a regényvilágban való tájékozódáshoz. A kiinduló helyzet magyarázata és a központi szereplők háttértörténetének bemutatása helyett üres és meghatározatlan helyek sora tárul fel, amelyek nyitott kérdéseket vetnek fel a főbb szereplőkkel és eseményekkel kapcsolatban: Ki is Dumbledore? Ki és mit ünnepel az utcán? Kicsoda Tudodki, és miért nem lehet kimondani a nevét? Mi volt az a nagy támadás, amit Harry túlélt? Mivel ezekre a kérdésekre ebben a fejezetben nem kapjuk meg a választ, a szöveg már itt megalapozza az olvasói kíváncsiságot és feszültséget.

Az elbeszélői perspektíva is jelentősen hozzájárul a feszültség és a meglepetés intenzitásának növeléséhez. A kognitív narratológia alapvető felismerése, hogy a narratív perspektíva fontos szerepet játszik az olvasónak a szereplőhöz való empátiás viszonyulásában. Míg Gerald Genette a strukturalista narratológiában a narratív távolságot (a közvetettség fokát) és a fokalizációt az elbeszélő és a történet közötti kapcsolatra vonatkozóan határozta meg (Genette 1990), az olvasáspszichológiai kutatások kimutatták, hogy az elbeszélés módjának ezek az aspektusai a szereplő és az olvasó közötti viszonyban is lényeges szerepet játszanak. Minél közvetlenebb az elbeszélési stílus, annál közelebb érzi magát az olvasó a szereplőhöz, ami számos következménnyel jár az értelmezésre nézve, és többek között az olvasó empátiás attitűdjére is hatással van (W. V. Peer és Maat 1996; W. van Peer és Maat 2001). A belső fokalizációs szövegekben az olvasónak jellemzően az a benyomása, hogy több információval rendelkezik a szereplőről, mint a külső fokalizációs elbeszélésekben, és ezért racionálisabbnak és átláthatóbbnak ítéli meg a viselkedését (Hakemulder és Koopman 2010). Mivel közvetlenebb hozzáféréssel rendelkezik a szereplő belső világához, úgy érzi, hogy jobban ismeri a szereplőt, és ezért empátiásabban viszonyul hozzá.

A *Harry Potter és a bölcsek köve* című regényben a belső fokalizáció érvényesül, mivel a regény nagy részében a főszereplő Harry a reflektorfigura (kivéve az első fejezetet, amelyben a szöveg túlnyomórészt Dursley úr szemszögéből közvetíti az eseményeket). Az olvasó folyamatosan betekintést nyerhet az ő mentális tartalmaiba, és tudásszintje is egybeesik Harry tudásszintjével. Ez lehetővé teszi, hogy a főszereplőhöz hasonló érzelmi állapotot éljen át: A furcsa és megmagyarázhatatlan események által felvetett megválaszolatlan kérdések az olvasóban ugyanúgy kíváncsiságot és feszültséget kelthetnek, mint Harryben, így érzelmileg erőteljesen bevonják a történetbe. A detektívtörténetekhez hasonlóan a nyomozást a nyomozó szereplőkkel (itt Harryvel és barátaival, Ronnal és Hermionéval) együtt követheti, és átélheti a keresés feszültségét.³ Különösen szemléletes ez a nyolcadik fejezetben,

3. A regénynek a detektívtörténettel való kapcsolatáról részletesebben ld. Kelemen Zoltán tanulmá-

melynek középpontjában a bölcsek köve körüli első rejtély, a Gringottsba való betörés áll, hiszen a fejezet Harry (és valószínűleg az olvasó) által megfogalmazott explicit kérdések sorával zárul: „Lehet, hogy az óriás az utolsó pillanatban hozta el a titokzatos csomagot a Gringottsból? Hol lehet most az a csomag? És vajon mi az, amit Hagrid Pitonról tud, de titokban akar tartani?” (156)

A feszültség figyelemfelkeltő és figyelemirányító funkcióját a regény többféleképpen is kiaknázza. Egyrészt eltereli az olvasó figyelmét olyan részletekről, melyek a központi rejtély megoldásának szempontjából jelentősnek bizonyulnak. Ezáltal a rejtélyek megoldására csak késleltetve kerül sor, így növelve a feszültség, valamint a rejtély feltárásának pillanatában a meglepetés intenzitását. Például a központi rejtély megoldása szempontjából fontos információ, Nicolas Flamel kiléte ugyan az olvasó (akárcsak Harry) tudomására jut, de olyan kontextusban kerül említésre, amelyben az információ nagy eséllyel elvész. Amikor ugyanis Harry a Roxfortba tartó vonaton elolvassa a csokoládébékába csomagolt, Dumbledore arcképét mutató kártya hátulját, az olvasó figyelme (Harryéhez hasonlóan) a Dumbledore kilétére vonatkozó, korábban feltett kérdés miatt a varázslóiskola igazgatójára összpontosul, így a Flamelről szóló, később fontosnak bizonyuló információ jelentéktelen részletnek hat, ezért elkerüli az olvasó figyelmét. A Flamelről szóló információ kiszelektálását egy másik elterelő manőver is biztosítja: Amikor Harry újra átfordítja a kártyát, Dumbledore portréja már nem látható. A tény, hogy a képeken ábrázolt szereplők a varázslóvilágban hol megjelennek, hol eltűnnek, valószínűleg meglepi az olvasót (ahogy Harryt is), ami a fantasztikus elemre irányítja, más részletekről viszont eltereli a figyelmet.

A meglepetés előkészítésének egy másik módja az olvasó félrevezetése: a szöveg olyan módon tálalja az információt, hogy téves kauzális attribúciókra készítse az olvasót. Ez a narratív technika felelős többek között azért, hogy a központi rejtély, a Voldemort segítőjének kilétére vonatkozó kérdés megválaszolására csak késleltetve kerül sor, és hogy a megoldás pillanatában intenzív meglepetést él át az olvasó. Az első téves oksági következtetést az ellenlábasnak vélt szereplő első megjelenésekor, a hetedik fejezetben alapozza meg a szöveg, mikor a vacsora után Harry észreveszi, hogy „Mógus [...] egy zsíros, fekete hajú, görbe orrú, sárgásfakó arcú tanárral beszélgetett”, és hogy ez a „kampós orrú tanár Mógus turbánja mellett egyenesen Harry szemébe nézett – s azon nyomban éles, szűrő fájdalom hasított a Harry homlokát átszelő villámsebhelybe” (138). Harry (és általa az olvasó) mindennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a fájdalmat a kampós orrú tanár tekintete okozta, és ez a téves oksági tulajdonítás a történet hátralévő részében meghatározza a Pitonhoz való viszonyulást. Ettől a jelenettől kezdve a professzorról alkotott hamis képet számos további félrevezető információ is megerősíti, és egészen a végső felismerésig fenntartja: Piton többször is gyanús helyzetekbe keveredik, így példá-

nyát: Kelemen 2023.

ul azt a benyomást kelti a szöveg, hogy ő szabadította a trollt a gyerekekre, hogy ő próbálta meg lefegyverezni a háromfejű kutyát, hogy megszerezhesse a bölcsek követét, vagy hogy ő sodorta halálos veszélybe Harryt a kviddicsmeccs során. Ez az elbeszélői technika amellelt, hogy érzelmileg előkészíti a végső anagorizist, azt is biztosítja, hogy az olvasó utólag azzal szembesüljön, hogy előre láthatta volna a megoldást, és hogy a váratlan felismerés nem áll ellentmondásban az előző eseményekkel, hanem megvan a helye a történet oksági rendjében.

Az olvasó érdeklődését nemcsak a központi rejtély tartja fenn, a cselekményt mindvégig rejtélyek sora szervezi. Amint az egyik nyitott kérdés megválaszolásra kerül, máris felbukkan a következő, így a regény egy akciódús történetként élhető meg. Nem csak a cselekmény fő szálának szempontjából lényeges részletek vagy szereplők, hanem a mellékszereplők is olyan módon kerülnek be a történet világába, hogy kérdések sorát vetik fel. Így például Hóborc első megjelenésének alkalmával a szöveg semmilyen részletet nem árul el a szellem kilétéről, csupán egy rövid dialógusban utal különös viselkedésére. Ez az információhiány felkelti az olvasó kíváncsiságát, és mindaddig fenntartja, amíg néhány oldallal később meg nem érkezik a kérdésre adott válasz, és az olvasó felvilágosítást nem kap Hóborc kilétéről.

A regényben a meglepetést keltő szereplő, jelenség vagy esemény gyakran olyan kontextusban jelenik meg, amely amellelt, hogy erős érzelmi hatás kiváltására alkalmas, olvasóit sémáinak felülbírlására és módosítására is ösztönözheti. A meglepetést keltő szereplők jellemzően a külső tulajdonságokon, megfigyelhető viselkedésen, csoporthoz tartozáson vagy társadalmi osztályokon alapuló tipikus előítéleteket és sztereotípiákat veszik célba. A szöveg töredékes utalásokon keresztül aktivál egy bizonyos sémát, amelynek érvényességét azonban a későbbi események nem erősítik meg, sőt váratlan epizódok cáfolják meg. Az egyik első példa erre Hagridnak az első, majd a negyedik fejezetben történő megjelenése. A szöveg mindkét esetben a félelmetes óriás képét idézi fel:

DURR! Olyan erejű ütés érte az ajtót, hogy az kiszakadt a sarkaiból, és fülsiketítő dörrenéssel a padlóra zuhant. Az ajtóban egy óriási termetű férfi állt. Arca alig látszott ki hosszú, csimbókos hajfürtjei és bozontos szakálla alól [...]. (55)

Az óriás cselekedetei mindazonáltal ellentmondanak a bevezető leírásban aktivált sémának, hiszen búcsúzóul „szakállas-szúrós puszit” (22) ad Harrynek, majd a gyermek iránti aggodalmából sírva fakad, a későbbi jelenetben pedig ahelyett, hogy megtámadná a családot, születésnapitortát ajándékoz Harrynek. Hasonlóképpen a szellemek és szörnyek ijesztő megjelenésük ellenére is általában ártalmatlan, sőt gyakran vicces és barátságos lényeknek bizonyulnak, akik nem jelentenek veszélyt a gyerekekre nézve, mint például Félig Fejnélküli Nick vagy Hagrid kutyája, Agyar.

A leghatásosabb, mert a legjobban előkészített meglepetés valószínűleg az antagonista leleplezése a regény végén. A szöveg mindvégig erőteljesen épít az olvasó mentalizációs képességére azáltal, hogy nem ad kifejtett támpontokat arra vonatkozóan, hogy ki Voldemort bűntársa, pusztán olyan viselkedésmódokat ír le, amelyek szándéktulajdonításra ösztönzik az olvasót. A viselkedés ábrázolása azonban újra csak a megtévesztés célját szolgálja, mert nem a helyes következtetéseket támogatja, hanem éppen ellenkezőleg, téves attribúciók irányába tereli az olvasót. Jellemzően a jó és a gonosz sztereotípiáihoz nyúl vissza és az erre vonatkozó bevált sémákat mozgósítja. Pitont például kegyetlen, szigorú és igazságtalan emberként ábrázolja, aki ellenszenvet táplál Harry iránt, és a vesztét kívánja. Ezzel szemben Mógust félnék és szerény de tehetséges professzorként mutatja be, akinek nincsenek ambíciózus tervei, és a háttérbe húzódva éli életét. Ezek a téves szándéktulajdonítások hozzájárulnak a téves kauzális attribúciókhoz, és az olvasó gyanúját a rossz szereplő felé irányítják. A regény elejétől kezdve támogatott téves következtetések sorozata annál nagyobb meglepetést okoz, amikor fény derül Voldemort bűntársának valódi kilétére.

Az ilyen meglepő jelenetek sorát még sokáig lehetne folytatni, szinte mindegyik fejezet egy-egy váratlan esemény köré szerveződik, jelezve ezzel is Harry fejlődésének egy bizonyos irányát: A varázslóiskolában, amely hagyományosan a tanulás helyszíne és a fejlődésregények prototipikus színtereként funkcionál, Harry egy olyan világban találja meg a helyét, amely nem az addigi élete során megszokott sémák, különösen nem a Dursley-k féle nyárspolgárok szabályai szerint működik, hanem egy megfordított értékrendet képvisel, és egy felforgató, karneváli világot ábrázol (Nikolajeva 2009). A politikai és társadalomkritikai értelmezések sora a regénysorozatnak erre az aspektusára hívja fel a figyelmet, amikor például a nemekről és nemi szerepekről alkotott konvencionális konstrukciók (Gallardo C. és Smith 2003), a társadalmi osztályokról alkotott sztereotípiák (Rangwala 2009) vagy az etnikai előítéletek (Horne 2022) regénybeli megkérdőjelezését hangsúlyozza. A Harry perspektíváját középpontba helyező narratíva ebben az értelmezésben alkalmas arra, hogy a feszültség- és meglepetéskeltés eszközeivel érzékenyítési folyamatokat indítson be olvasóiban.

Causal expectations. Suspense and surprise while reading the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

One of the basic theses of cognitive narratology is that the causal relations that are considered to be an indispensable part of stories are mostly not realised textually, but through the reader's inferences. Not only does the reader infer causal relations between narrated events, but causal expectations are another important component of understanding stories. Causal expectations determine the direction

of the reader's interpretation and are also an important source of emotional impact. For example, the twin effects of suspense and surprise that lie at the heart of the subjective experience of 'exciting' are also due to causal expectations. The paper first shows how causal expectations raised by a text can underlie the receptive experience of suspense and surprise, and then analyses the first of a contemporary popular children's novel, the Harry Potter series, in terms of how it builds on and fails to fulfil readers' expectations.

Keywords: Causal expectations, suspense, surprise, schemas and scripts, Harry Potter, cognitive narratology

Hivatkozások

Foster, Meadhbh I. & Keane, Mark T. „The Role of Surprise in Learning: Different Surprising Outcomes Affect Memorability Differentially”. *Topics in Cognitive Science* 11.1 (2019), 75–87. doi: 10.1111/tops.12392.

Genette, Gérard. *Narrative discourse: an essay in method*. Ithaca: Cornell University Press, 1990.

Hakemulder, Jemeljan & Koopman, Emy. „Readers Closing in on Immoral Characters' Consciousness. Effects of Free Indirect Discourse on Response to Literary Narratives”. *JLT* 4.1 (2010), 41–62. doi: 10.1515/JLT.2010.004.

Horváth, Márta. „Feszültség, harag, undor: Irodalmi elbeszélés és morális ítélet Móricz Barbárok című novellája alapján”. *nCOGNITO - Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 1.2 (2022), 31–45. doi: 10.14232/ncognito/2022.2.31-45.

Hsu, Chun-Ting és tsai. „The Magical Activation of Left Amygdala when Reading Harry Potter: An fMRI Study on How Descriptions of Supra-Natural Events Entertain and Enchant”. *PLOS ONE* 10.2 (2015). doi: 10.1371/journal.pone.0118179.

Ingarden, Roman. *Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft*. Halle: Niemeyer, 1931.

Kelemen, Zoltán. „Értelmezés kérdése az egész. J. K. Rowling Harry Potter-regényfolyama mint irodalmi alkotás”. *Mesecentrum - Az IGYIC ifjúsági és gyerekirodalmi folyóirata* (2023). URL: <https://igyic.hu/esszektanulmanyok/ertelmezes-kerdese-az-egesz.html>.

Kintsch, Walter. „Learning from text, levels of comprehension, or: Why anyone would read a story anyway”. *Poetics* 9.1-3 (1980), 87–98. doi: 10.1016/0304-422X(80)90013-3.

Kovács, András Bálint. „Ismétlés és kauzalitás: A kis valószínűségű esemény”. *nCOGNITO - Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 2.1 (2023. szept.), 5–24. doi: 10.14232/ncognito/2023.1.5-24.

Mellmann, Katja. „Vorschlag zu einer emotionspsychologischen Bestimmung von 'Spannung'”. *Im Rücken der Kulturen*. Szerk. Karl Eibl, Katja Mellmann & Rüdiger Zymner. Poetogenesis 5. Paderborn: Mentis, 2007, 241–268.

Nikolajeva, Maria. „Harry Potter and the Secrets of Children's Literature”. *Critical perspectives on Harry Potter*. Szerk. Elizabeth E. Heilman. 2. ed. New York: Routledge, 2009, 225–241.

Ortony, Andrew & Turner, Terence J. „What's basic about basic emotions?": *Psychological Review* 97.3 (1990), 315–331. doi: 10.1037/0033-295X.97.3.315.

Peer, Willie van & Maat, Henk Pander. „Narrative perspective and the interpretation of characters' motives”. *Language and Literature: International Journal of Stylistics* 10.3 (2001), 229–241. doi: 10.1177/0973-9470-20010803-04.

Reisenzein, Rainer. „The Subjective Experience of Surprise”. *The Message Within: The Role of Subjective Experience In Social Cognition And Behavior*. Szerk. Herbert Bless & Joseph P. Forgas. Philadelphia: PA: Psychology Press, 2000, 262–279.

Rossholm, Göran. „Causal Expectation”. *Emerging Vectors of Narratology*. Szerk. Per Krogh Hansen és tsai. Narratologia 57. Berlin, Boston: de Gruyter, 2017, 207–228. doi: 10.1515/9783110555158-011.

Rowling, Joanne Kathleen. *Harry Potter és a bölcsek köve*. Ford. Tóth Tamás Boldizsár. Budapest: Animus, 2019.

Schank, Roger C. & Abelson, Robert P. *Scripts, Plans, Goals and Understanding: an Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1977.

Szabó, Judit. „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a "Viharsziget" című regény olvasásában.” *Hogyan olvasunk krimi. Új perspektívák a detektívregény kutatásában*. Szerk. Horváth, Márta & Szabó Judit. Irodalom, evolúció, kogníció 1. Budapest: Ráció, 2019, 23–39.

Tan, Ed. „Film-induced affect as a witness emotion”. *Poetics* 23.1-2 (1994), 7–32. doi: 10.1016/0304-422X(94)00024-Z.

Trabasso, Tom, Secco, Tom & Broek, Paul van den. „Causal Cohesion and Story Coherence”. *Learning and comprehension of text*. Szerk. Heinz Mandl, Nancy L. Stein & Tom Trabasso. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984, 83–111.